

**INSON RUHIYATI FENOMENOLOGIYASI VA UNI IFODA ETISHNING LISONIY
VOSITALARI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15398764>

Muratxodjayeva Feruzaxon Xotamovna

PhD, dotsent Oriental universiteti, Toshkent, Uzbekiston

<https://orcid.org/0009-0006-3990-8413>

Annotatsiya: *Ushbu maqolada inson ruhiyati fenomenologiyasining tafakkur bilan bog'liqligi va uning lisoniy ifodalanish mexanizmlari o'rganiladi. Inson tafakkuri va ruhiy kechinmalari til orqali qanday namoyon bo'lishi fenomenologik va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Maqola fenomenologik yondashuv asosida inson ruhiyatining subyektiv tajribalar sifatida shakllanishini va tafakkur jarayonlari orqali ularning til bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Ruhiy holatlarni ifodalashda metafora, metonimiya, emotsional leksika, maqollar va frazeologik birliklarning o'rni aniqlanadi. Tadqiqot natijalari insonning ichki dunyosini tushunish, madaniy tafakkur va lingvistik ifodalash vositalarining uyg'unligini aniqlashga hissa qo'shadi.*

Kalit so'zlar: *inson ruhiyati, fenomenologiya, tafakkur, kognitiv tilshunoslik, lisoniy vositalar, metafora, metonimiya, frazeologik birliklar, madaniy tafakkur, til va ong munosabati.*

KIRISH

Inson ruhiyati va tafakkuri zamonaviy falsafa, psixologiya va tilshunoslik tadqiqotlarining markaziy mavzularidan biri hisoblanadi. Fenomenologik yondashuv ruhiy holatlarning qanday namoyon bo'lishini va inson tafakkurida qanday aks etishini tahlil qilishga yordam beradi.

Inson ruhiyati fenomenologiyasi va uning til orqali ifodalanishi zamonaviy tilshunoslik va psixologiyaning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada inson ruhiyatining fenomenologik xususiyatlari, tafakkur bilan bog'liqligi va, shuningdek, ushbu ruhiy holatlarni til vositalari orqali ifodalashning lisoniy mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan. Insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, ong jarayonlari va ularning til orqali ifodalanishi fenomenologik va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Maqola ikki asosiy bo'limga bo'lingan: birinchisi inson ruhiyati fenomenologiyasi va tafakkurining xususiyatlariga bag'ishlansa, ikkinchisi ushbu ruhiy holatlarni ifodalashda qo'llaniladigan lisoniy vositalarning qamrovini ko'rib chiqadi.

Inson ruhiyati fenomenologiyasi va tafakkuri

Inson ruhiyati fenomenologiyasi insonning ichki dunyosini, uning his-tuyg'ulari, idrok etishlari, tafakkuri va ma'naviy tajribalarini o'rganadigan falsafiy va psixologik yo'nalishdir. Fenomenologiya so'zi yunoncha "phainomenon" (ko'rinma, hodisa) va "logos" (tushuncha,

ta'limot) so'zlaridan olingan bo'lib, u insonning subyektiv tajribasini tushunishga qaratilgan. Bu yo'nalish asosan Edmund Husserl, Martin Heidegger va Jean-Paul Sartre kabi faylasuflar asarlarida rivojlantirilgan.

Inson ruhiyati fenomenologiyasining asosiy vazifasi insonning ichki dunyosidagi hodisalarni tavsiflash, ularni tushunish va tahlil qilishdir. Bu jarayonda insonning tafakkuri, ya'ni fikrlash qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Tafakkur insonning o'z tajribasini tushunish, uni tahlil qilish va umumlashtirish imkoniyatini beradi. Fenomenologik yondashuvda tafakkur nafaqat mantiqiy jarayon, balki insonning hissiy va ma'naviy tajribalarini ham o'z ichiga oladi.

Inson ruhiyati fenomenologiyasi shuni ko'rsatadiki, har bir insonning tajribasi noyob va o'ziga xosdir. Shu sababli, fenomenologik tadqiqotlar davomida tadqiqotchi o'zining shaxsiy tajribasini ham hisobga olishi kerak. Bu yondashuv insonning ichki dunyosini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Fenomenologiya inson tajribasini va ong jarayonlarini subyektiv idrok nuqtai nazaridan o'rganadigan falsafiy yo'nalish sifatida inson ruhiyatini tushunishda muhim o'rin tutadi. Inson ruhiyati fenomenologiyasi ongning ichki dunyosini – his-tuyg'ular, sezgi, xotira va tasavvurlarni – ularning subyektiv tajribasi sifatida ko'rib chiqadi. Edmund Husserlning fenomenologik yondashuviga ko'ra, inson ongining asosiy xususiyati uning "intensionalligi"dir, ya'ni har qanday ruhiy holat biror narsaga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, sevgi, qo'rquv yoki umid kabi his-tuyg'ular doimo biror ob'ektga nisbatan yuzaga keladi va bu holatlar inson tafakkurining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil qiladi.

Inson tafakkuri fenomenologik nuqtai nazardan o'ziga xos subyektiv tajribalar tizimi sifatida qaraladi. Tafakkur jarayonlari insonning o'z ichki dunyosini tushunishi, uni kategorizatsiya qilishi va tashqi dunyo bilan bog'lashi orqali shakllanadi. Masalan, o'zbek xalq og'zaki ijodida "yurak" so'zi ko'pincha ruhiy holatni ifodalovchi metafora sifatida ishlatiladi: "yuragim ezildi" iborasi qayg'u yoki og'riqni tasvirlaydi. Bu ruhiy holatning fenomenologik idrok jarayonida insonning ichki dunyosini tashqi dunyoga bog'lashga urinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, inson tafakkuri bu jarayonlarda xotira, idrok va e'tibor kabi kognitiv mexanizmlarga tayanadi, fenomenologiya esa bu jarayonlarni subyektiv tajriba sifatida o'rganishga imkon beradi.

Inson ruhiyatining fenomenologik tahlili shuni ko'rsatadiki, his-tuyg'ular va ong jarayonlari nafaqat individual, balki madaniy kontekstga ham bog'liq. Masalan, o'zbek madaniyatida "sabr" tushunchasi ruhiy holat sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, u insonning ichki barqarorligi va o'zini boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Fenomenologik yondashuv bu tushunchani insonning subyektiv tajribasi sifatida talqin qiladi, ya'ni "sabr" nafaqat tashqi sharoitlarga munosabat, balki ichki dunyodagi o'ziga xos holat sifatida qaraladi. Shu sababli, inson ruhiyati fenomenologiyasi tafakkurning madaniy va shaxsiy xususiyatlarini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

Ruhiyat va uning mazmuni

Inson ruhiyati (psychic reality) – bu insonning ichki dunyosi, his-tuyg'ulari, sezgilari, intuitsiyasi va ongi majmuasidir. Fenomenologiyada inson ruhiyati obyektiv voqelikdan ajratilgan holda, subyektiv tajriba sifatida o'rganiladi.

Fenomenologik yondashuvga ko'ra, inson ruhiyati uch asosiy darajada namoyon bo'ladi:

1. Tashqi idrok (perception) – insonning atrof-muhitni his qilish va tushunish qobiliyati.
2. Ichki kechinmalar (internal experiences) – inson hissiyotlari va tafakkurining ong osti darajasida shakllanishi.
3. Refleksiv tafakkur (reflective thinking) – inson o'zining his-tuyg'ulari va tafakkur jarayonlarini anglash qobiliyati.

Inson ruhiyatining asosiy xususiyatlari

☐Subyektivlik – Har bir insonning ruhiy tajribasi o'ziga xosdir.

☐Dinamiklik – Inson ruhiyati vaqt o'tishi bilan o'zgaradi.

☐Tafakkur bilan uzviy bog'liqlik – Ruhiy jarayonlar tafakkur orqali tartibga solinadi.

Misol:

- Baxt hissi → “Men o'zimni baxtli his qildim.”
- Xafalik → “Uning yuragi xafalikdan ezildi.”

Bu misollardan ko'rinib turibdiki, inson ruhiyati va uning ifodasi tilga bog'liq holda shakllanadi.

Inson tafakkuri va uning ruhiyat bilan bog'liqligi

Tafakkur tushunchasi

Tafakkur – bu insonning ongli fikrlash qobiliyati bo'lib, u analiz, umumlashtirish va xulosalar chiqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Tafakkur uch asosiy shaklda namoyon bo'ladi:

1. Mantiqiy tafakkur (logical thinking) – insonning sabab-natija bog'lanishlarini tushunish qobiliyati.
2. Ijodiy tafakkur (creative thinking) – yangi g'oyalar yaratish va muammolarni hal qilish jarayoni.
3. Intuitiv tafakkur (intuitive thinking) – oldindan bilish va sezish qobiliyati.

Tafakkur va til o'rtasidagi bog'liqlik

Til tafakkurning shakllanishida va inson ruhiyatining ifodalanishida asosiy vositalardan biridir.

Misollar:

- Men hayajonlandim.
- Uning yuragi shodlikdan yorishdi.

Bu misollar inson ruhiy holatining qanday qilib lisoniy birliklar orqali ifodalanishini ko'rsatadi.

Tafakkur va fenomenologik idrok

Fenomenologiyaga ko'ra, inson tafakkuri faqat ma'lumotni qabul qilish bilan cheklanmaydi, balki uni qayta ishlash va tushunish jarayonlarini ham o'z ichiga oladi.

Hodisalarni tafakkur orqali tushunish:

- Qo'rquv hissi
- Hayajonli lahzalar

Bu jihatlar inson ruhiyatining til orqali qanday shakllanishini tushuntirishga yordam beradi.

Inson ruhiyatini ifodalashda lisoniy vositalar qamrovi

Inson ruhiyatini ifodalashda til muhim vosita sifatida xizmat qiladi, chunki u insonning ichki dunyosini tashqi dunyoga yetkazish imkonini beradi. Til orqali inson o'z his-tuyg'ularini, fikrlarini va tajribalarini boshqalar bilan baham ko'radi. Lisoniy vositalar insonning ichki dunyosini ifodalashning eng samarali usullaridan biridir. Tilning imkoniyatlari cheksiz bo'lib, u insonning eng nozik his-tuyg'ularini ham ifodalashga qodir. Lisoniy vositalar orqali his-tuyg'ular, ruhiy holatlar va ong jarayonlari turli shakllarda ifodalanadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu vositalar inson tafakkurining metaforik va metonimik tabiati bilan chambarchas bog'liqdir.

Inson ruhiyatini ifodalashda quyidagi lisoniy vositalar muhim rol o'ynaydi:

1. Leksik vositalar: So'zlar va ularning ma'nolari insonning his-tuyg'ularini ifodalashda asosiy vositadir. Har bir so'z ma'lum bir his yoki tushunchani anglatadi. Masalan, "muhabbat", "qayg'u", "quvonch" kabi so'zlar insonning ichki dunyosidagi turli holatlarni ifodalaydi.

2. Grammatik vositalar: Gap tuzilishi, fe'llarning zamonlari, modal so'zlar insonning fikrlarini aniqroq ifodalashga yordam beradi. Masalan, "Men baxtliyman" va "Men baxtli bo'lardim" gaplari orqali insonning turli xil his-tuyg'ulari ifodalanadi.

3. Stilistik vositalar: Badiiy ifoda usullari, metaforalar, epitetlar, taqqoslashlar insonning his-tuyg'ularini yanada chuqurroq va rang-barang ifodalash imkoniyatini beradi. Masalan, "Uning ko'zlari yulduzlar kabi yarqiraydi" degan ibora orqali insonning go'zallik haqidagi hissiyoti ifodalanadi.

4. Intonatsiya va nutq ritmi: Nutq jarayonida ovozning baland-pastligi, ritm va urg'ular insonning his-tuyg'ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan, xafa bo'lgan insonning nutqi sust va ravonsiz bo'lishi mumkin.

5. Nonverbal vositalar: Mimika, jestlar, nigohlar kabi nonverbal vositalar ham inson ruhiyatini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ba'zan so'zlar bilan ifodalab bo'lmaydigan his-tuyg'ular nonverbal vositalar orqali aniqroq ifodalanadi.

Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda inson ruhiyatini ifodalashda qo'llaniladigan quyidagi lisoniy vositalarni ham keltirish mumkin:

1. Metafora va metonimiya. Metafora inson ruhiyatini ifodalashda eng muhim lisoniy vositalardan biridir. J. Lakoff va M. Jonsonning "Metaphors We Live By" asarida ta'kidlanganidek, metaforalar inson ongining asosiy tashkil etuvchi qismidir. O'zbek tilida "yurak" so'zi ko'pincha ruhiy holatlarni ifodalashda metaforik tarzda ishlatiladi: "yuragim

yorildi” iborasi qayg’u yoki og’ir ruhiy holatni tasvirlaydi. Metonimiya esa biror narsani uning qismi orqali ifodalashga xizmat qiladi, masalan, “ko’nglim qoldi” iborasida “ko’ngil” so’zi umuman ruhiy holatni anglatadi. Ushbu lisoniy vositalar insonning subyektiv tajribasini tashqi dunyoga yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

2. Maqollar va frazeologizmlar. O’zbek tilida maqollar va frazeologizmlar inson ruhiyatini ifodalashda boy manba sifatida xizmat qiladi. Masalan, “Sabrning tagi sariq oltin” maqoli insonning ruhiy barqarorligi va o’zini boshqarish qobiliyatini ta’kidlaydi. Bu iboralar fenomenologik nuqtai nazardan inson tajribasining jamlanma shakli sifatida qaraladi, chunki ular uzoq yillik madaniy va psixologik tajribani o’zida mujassam etadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, maqollar insonning ichki dunyosini kategorizatsiya qilish va uni umumiy tushunchalar sifatida ifodalash imkonini beradi.

3. Emotsional leksika va sintaktik tuzilmalar. Inson ruhiyatini ifodalashda emotsional leksika muhim o’rin tutadi. O’zbek tilida “xursand”, “g’amgin”, “xavotir” kabi so’zlar to’g’ridan-to’g’ri his-tuyg’ularga ishora qiladi. Sintaktik tuzilmalar orqali esa ruhiy holatning intensivligi yoki davomiyligi ifodalanadi, masalan, “Men juda xursandman” jumlasida oddiy holatni, “Men shunchalik xursandmanki, so’z bilan ifodalab bo’lmaydi” jumlasida esa chuqur emotsional holatni ko’rsatadi. Fenomenologik yondashuvga ko’ra, bu tuzilmalar insonning ichki tajribasini tashqi dunyoga moslashtirishga xizmat qiladi.

4. Madaniy va kontekstual farqlar. Inson ruhiyatini ifodalashda lisoniy vositalar madaniy kontekstga qarab farqlanadi. Masalan, o’zbek tilida “ko’z yoshi to’kish” iborasi qayg’u yoki hayajonni ifodalasa, ingliz tilida “shedding tears” iborasi shunga o’xshash ma’noni anglatadi, lekin madaniy kontekstda farqlar mavjud. O’zbek madaniyatida ko’z yoshi ko’pincha oilaviy yoki ijtimoiy aloqalar bilan bog’liq bo’lsa, G’arb madaniyatida bu ko’proq shaxsiy his-tuyg’ular bilan ifodalanadi. Kognitiv tilshunoslik bu farqlarni konseptual tuzilmalar orqali tahlil qilib, madaniy kontekstning ruhiy holatlarni ifodalashdagi rolini ochib beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, inson ruhiyati fenomenologiyasi va uni ifodalashning lisoniy vositalari insonning ichki dunyosini chuqurroq tushunish va uni ifodalash – tashqi dunyoga yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Fenomenologik yondashuv inson ruhiyatini subyektiv tajriba sifatida o’rganib, uning tafakkurdagi o’rnini aniqlaydi. Fenomenologik yondashuv va lisoniy vositalarning uyg’unligi inson ruhiyatini tushunish va uni ifodalashda yangi imkoniyatlar yaratadi. Inson ruhiyati va tafakkuri o’zaro bog’liq bo’lib, u lisoniy ifodalar orqali shakllanadi va tushuniladi. Inson ruhiyatini ifodalashda metafora, metonimiya, maqollar, emotsional leksika, frazeologizmlar va sintaktik tuzilmalar kabi lisoniy vositalar muhim rol o’ynaydi. Ushbu vositalar insonning his-tuyg’ulari va ong jarayonlarini nafaqat individual, balki madaniy kontekstda ham ifodalash imkonini beradi. Kognitiv tilshunoslik va fenomenologiya integratsiyasi bu jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam berib, kelajakda psixolingvistika, madaniy antropologiya va til terapiyasi kabi sohalarda yangi tadqiqot yo’nalishlarini ochishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Barli Bram. Major total conversion in english: the question of directionality. A thesis submitted to the Victoria University of Wellington in fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy; Victoria University of Wellington, 2011.
2. Conversion in English. Fadhil Al-Murib Z. A. Dept. of English, College of Education, Islamic University, Najaf, Iraq. Education and Linguistics Research. 2021, Vol. 7, No. 1
3. Gadimova L.S. The Cognitive Bases of Conversion in Modern English. Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 11, No. 3, pp. 308-313, March 2021
4. Kim, Ga Hyun. Synchrony and Diachrony of Conversion in English. The University of Edinburgh, 2010.
5. Xotamovna, M. F. (2025). LISONIY SHAXS TUSHUNCHASI VA UNING PSIXOLOGIK TUZILISHI. ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISH VA UNGA QARATILGAN KREATIV G'OYALAR, TAKLIFLAR VA YECHIMLAR, 7(75), 15-17.
6. MURATKHODJAEVA, F. (2025). INSON RUHIYATINI IFODALOVCHI MELIORATIV EMOTSIYALARNING SEMANTIK KO'LAM. News of the NUUZ, 1(1.2. 1), 280-281.
7. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV-SEMANTIK TAHLILNING NAZARIY ASOSLARI. SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 188-190.
8. Xotamovna, M. F. (2025). MADANIYATLARARO KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYADA TARJIMANING MUHIM AHAMIYATI. SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 8(1), 183-187.
9. Xotamovna, M. F. (2024). PHENOMENOLOGY AND THINKING OF THE HUMAN PSYCHE. IMRAS, 7(9), 193-195.
10. Hotamovna, F. (2024). RETRACTED: Cognitive-semantic analysis of technical terms combinations and their expression for training engineers. In BIO Web of Conferences (Vol. 84, p. 04027). EDP Sciences.